

Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı Problem of Being a Khanate or a Nation of Noghais

Derya DERİN PAŞAOĞLU*

Makale Bilgisi	Article Info
Başvuru: 10 Mart 2016	Recieved: March 10, 2016
Kabul: 12 Temmuz 2016	Accepted: July 12, 2016

Özet

Altın Orda Hanlığı'nda Toktamış Han'ın ardından başlayan taht mücadeleleri sonucu Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Cuçi neslinden gelen şehzadelerin etrafında toplanmaya başlayan Cuçi ulusu XV. yüzyılda Kırım, Kazan, Kasım, Nogay, Küçüm ve Astrahan gibi siyasi parçalara ayrılmıştır. Söz konusu Cuçi Ulusu parçalarından olan Nogay Ulusu'nun ortaya çıkışı ve siyasi yapılanması Emir Edigü (Edige) ve oğulları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bugünkü Nogay kabileleri Edigü neslinden gelen mirzalarla teşkilatlanmış ve kabilelerin isimleri yine bu mirzalara dayanmaktadır. Nogay Ulusunu Altın Orda bakayası parçalardan ayıran en önemli husus söz konusu teşkilatlanmada Cuçi neslinden -han soyundan- hiç kimsenin teşkilatlanmanın başında yer almamasıdır. Zira Kırım, Kazan, Astrahan, Sibir ve Kasım Hanlıkları, han soyundan şehzadelerin başa geçtiği, zaman zaman yönetimi beylerin ele geçmesiyle sembolik duruma düşseler dahî her daim han soyunun varlıklarının muhafaza edildiği oluşumlardır. Oysa Nogaylar hâkim çoğunluğunu Mangutların oluşturduğu Yedisian uruğlarının Edigü oğulları liderliğinde birleşerek ortaya çıkardığı oluşumdur.

Anahtar Kelimeler: Nogay, Nogaylar, Mangut, Emir Edigü (Edige),

Abstract

As a result of the throne struggles following the death of Toqtamish Khan in Golden Horde Khanate, Jochi nation becoming to gather around the princes coming from Jochi generation in the Dasht-I Qipchaq had divided into political parts like

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, derinderya@hotmail.com

Crimea, Kazan, Qasim, Noghai, Kuchum and Astrakhan in 15th century. The occurrence and political structure of Noghai nation that was one of the parts of that Jochi nation were achieved by Emir Edigu and his sons. Current Noghai tribes have been organised with mirzas coming from Edigu dynasty and the names of the tribes, again, reflect these mirzas. The most important matter separating Noghai Nation from the rest of the parts after Golden Horde is that no one from Jochi dynasty is at the head of this organisation. On the other hand, the khanates of Crimea, Kazan, Astrakhan, Kuchum and Qasim have been ruled by the khanate dynasty even they became a symbol after the rule of nobles, they always keep their existences. However, Noghais where the dominant majority is formed as a result of the unification under the leadership of the sons of Edigu on Yedisian phratry which is mainly generated by Mangits

Keywords: *Noghai, Noghais, Mangits, Edigu*

Giriş

Cuçi Ulusu'nun oluşumu Cengiz oğulları arasındaki toprak taksimatıyla Deşt-i Kıpçak coğrafyasının¹ yurt olarak taksimi ve bu topraklar üzerinde yaşayan kabilelerin paylaşılması esasına dayanmıştır. Nitekim Altın Orda'nın sükûtu ve mirasçılarının ortaya çıkışında Cuçi neslinden şehzadelerin mücadelesinin ardındaki güç, söz konusu kabileler olmuşlardır. *Kabile aristokrasisi* olarak ifade edilen bu yönetim unsuru; Altın Orda sonrası Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki siyasi teşkilatlanmada söz sahibi olan, askeri ve ekonomik gücünü kendine tâbi boy ve kabilelerden alan Karaçi beyleridir.² Bu karaçi beyleri ve mirzaları, han soyundan şehzadelerin tahta çıkışlarını destekleyerek bir yandan hanlığın parçalanma sürecini

¹ Kefeli İbrahim Efendi'nin tanımına göre; *Koçan Suyu'ndan Kuzey Buz Denizi'nin sonuna kadar ve batı tarafında da Özi ve Aksu Nehirleri, Rus ve Moskof memleketleri, Ukrayna –yani kazak memleketi- Çerkes, Alan ve As –yani kakım çıktığı yerler- Kazan, Bulgar, Mişen(r), Alatur, Kurgız, Harezmi, Ejderhan, samur çıkan Sibir, İbir ve Oyuşun vilayetleri, Kırım, Akkerman, bazı Rumeli, Özi'den çıkan İrtsak Kaynağı'na varıncaya dar olan topraklar Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Ovası) olarak adlandırılmıştır. Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskof ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir*, Yayına Haz. İsmail Otar, Eskişehir 2005, s. 11. Abdullah İbn Rıdvan ise; *Tatar Hanlarına Cengiz ailesinden irs yoluyla geçen, geniş ve uçsuz bucaksız, memleketlerden oluşan, sultanlar tarafından idare edilir gibi coğrafi ve siyasi tanımlamalar yapmış ancak Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Kırım Yarımadası arasında kalan bölge için kullanarak kavramın anlamını daraltmıştır. Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i deşt-i Kıpçak'an Hitta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Haz. M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir 2012, s. 9.**

² Derya Derin Paşaoğlu "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilçileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C.33, S.56, Ankara 2014, s.149 (Bu makale "Şirin" olarak ifade edilecektir); Beatrice Forbez Manz, "The Clans of The Crimean Khanate 1466-1532, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol.2, No:3, September 1978, s. 285.

hızlandırmışlar, öte yandan yönetimde söz sahibi oldukça kontrollerindeki gücü arttırmışlardır. Bu konuda iki isim ön plana çıkmaktadır. Toktamış Han'ın emir-i kebiri olan Emir Rektemür ve Toktamış Han'ın hanlık mücadelesini kaybetmesinde etkin olan Emir Edigü. Nitekim Emir Rektemür ve oğlu Tekene ve bu nesilden gelen Eminek Mirza, Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda ve yönetiminde söz sahibi olan Şirin kabilesinin beyleridirler. Emir Edigü ise Nogay Ulusu'nun oluşumunda hâkim güç olan Mangıtların lideridir. Emir Edigü'den Musa Mirza'ya kadar, Altın Orda'nın sol kol uruğlarında ve Özbek Hanlığı'nda kukla hanların yanında beylik makamında olan mirzalar, Musa Mirza'nın son döneminden itibaren müstakil hale gelmişlerdir.³

Edigü oğullarını, Şirin Mirzalar ve diğer Karaçi beylerinden ayıran en önemli husus, Şirin Mirzaları ve Karaçi beyleri han soyundan (Çengiz neslinden) gelen şehzadelerin han olmasıyla onların yanında yönetimde etkin rol alırken, Emir Edigü neslinden gelenler Musa Miza'dan itibaren Nogay Ulusu'nun başında müstakil olmuşlardır. Nitekim Hudyakov'da *Kazan Tarihi* adlı eserinde söz konusu farklılığa işaret etmiştir. 1495 senesi han soyunun kesilmesi meselesini izah ederken; "...O zamanın örf ve âdeti mucibince taht veliahtsız kaldığı vakitlerde akraba Tatar Hanları'nın evlatlarından birisi han olarak davet edilirdi. O zamanlar Kırım, Sibir ve Astrahan hanlıkları müstakildir. Han namzetliği için iki şerâit mevcuttur. İlki Cengiz evladından olmak, diğeri Müslüman dininde olmaktır. İlk şartı yerine getirmedikleri için Edigey Mirza evladından (Cengiz evladından değil) gelen Nogay emirleri Kazan tahtına han olarak çağrılmamışlardır. ...Sadece Ali Ekrem, istiklal muharebesi günlerinde olağanüstü şartlar gereği Ötemiş ve annesi Süyümbike'ye akrabalığına istinaden tahta çıkarılmıştır. Taht ve tac Cengiz evladının hakkıdır... Bütün Tatar devletlerinde aynı usul takip edilmiştir, Nogay emirlikleri bundan müstesnadır, çünkü oraya Edigey Mirza evladı yerleşmiştir"⁴ ifadelerini kullanarak Nogaylarda *han soyundan olma zorunluluğunun olmadığı* istisnai yönetime işaret etmiştir.

Bu istisnai yönetime dayanarak, Altın Orda bakayası siyasi oluşumların isimlerinde Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı gibi hanlık ifadesi kullanılırken Nogaylar için bu ifadenin kullanılmayıp, *Nogay Ulusu*, *Nogay Ordası* ifadelerinin kullanılması daha doğru olacaktır.

³ Vadim V. Trepavlov, *The Formation And Early History of The Manghit Yurt*, Indiana University Research Institute For Inner Asian Studies, İndiana 2011, s.47, (Bu eser *The Manghit* olarak ifade edilecektir.)

⁴ Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s.158.

Nogay Ulusu ve Kabileleri

Nogay Ulusu'nun ortaya çıkışının izahında üzerinde durulması gereken üç temel husus vardır:

-Nogay Ulusunun uruğları hususu,

-Nogay adının menşei hususu ve

-Nogay Ulusu'nun Emir Edigü liderliğinde ortaya çıkışı ve Edigü oğullarının Nogay Ulusu'ndaki yeri hususudur.

Söz konusu meseleler, Emir Edigü'nün Altın Orda tahtında söz sahibi olduğu 14. Yüzyıldan günümüze kadar uzanan oldukça geniş bir tarihi süreci kapsamaktadır. Ayrıca İdil'in doğusunda Yayık ve Emba Nehirleri'nin çevresinden başlayarak batıya doğru kayan Kafkaslar'ı ve Kuban Nehri boyunca, Azak Denizi çevresini ve Kırım'ı, Özü, Turla ve Tuna Nehirleri arası olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinden Osmanlı topraklarına ve günümüz Türkiye'sine kadar uzanan coğrafi hareketin de takibini gerektiren bir meseledir. Öte yandan zaman ve coğrafya genişliğinin yanı sıra Nogay Ulusu'nun göçebe hareketliliği ve bu kültüre bağlı yerli kaynakların yetersizliği Nogaylar üzerine yapılan çalışmaları oldukça zorlaştırmıştır. Nogaylar üzerine en kapsamlı çalışmaları yapan Trepavlov⁵ ve Keraytov⁶, eserlerinde söz konu meseleleri, özellikle Rus kaynaklara, elçi raporlarına ve ikili ilişkilerin belgelerine dayanarak izah eden, aydınlatıcı ve oldukça hacimli bilgiler sunmuşlardır. Ancak Kırım'ın Rus hâkimiyetine girmesiyle ve ardından Rusya'nın Kafkaslarda ilerlemesine paralel olarak Nogayların Kırım ve Osmanlı Devleti topraklarına sığınmaları hız kazanmıştır. Dolayısıyla bu dönemden sonra gerek Kırım yerli kaynaklarında gerekse Osmanlı arşiv kayıtlarında Nogaylar ve kabile isimleri hakkında çok daha fazla bilgi yer almaya başlamıştır. Özellikle 1859-62 yılları ve sonrası görülen büyük göç dönemini yaşayan çocuk yaştaki Nogayların torunları olan günümüz Nogaylarının mensubu oldukları kabilelerinin Nogay Ulusu'daki yerlerinin tespit edilebilmesi için söz konusu verilerin birleştirilmesi gerekliliği ihtiyaç olmuştur. Kırım yerli kaynaklardan, Osmanlı Arşiv kayıtlarından ve Türkiye'de yapılan saha araştırmalarından elde edilen verilerin bu alanda yapılan çalışmalarda yerlerinin tespiti, üzerinde durulması gereken bir diğer husustur.

⁵ В.В.Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002. (Bu eser *Ногайской* olarak ifade edilecektir.)

⁶ Р.Х.Кедейтов, *Ногайцы*, Ставрополь 2009. (Keraytov, *Nogaytsı*, Stavropol 2009)

Nogay Ulusunun Uruğları Hususu

Nogay Ulusu'nun ortaya çıktığı coğrafya, XV. Yüzyılda İdil Nehri'nin doğusunda, Saraycık⁷ şehri merkez olmak üzere Yayık ve Cim (Emba) nehirleri sahası olup Sirderya'ya kadar uzanmaktadır. Bu yüzyılda bölgede göç eden uruğlar daha öncede ifade edildiği üzere Altın Orda Hanlığı'nın sol kol uruğlarıdır ve Şirin, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt olmak üzere Yedisán adıyla bilinmektedir.⁸ *Yetmiş bin kazan* anlamına gelen Yedisán⁹ uruğlarından Şirinler¹⁰ başta olmak üzere ilk dördü Kırım tarafına göçmüşlerdir, kalanlar ise Nogay-Mangıt adı ile anılmışlardır.¹¹

Keraytov, Nogay Ulusu'nun içinde yer alan boyların otuz ikisinin ismini vermiş ve Kıpçak, Kanglı, Uysun, Nayman, Kereyit, Kongrat, Mangıt, Katagan, As, Kıtay, Bayis, Baydar, Bayata, Bayteke, Kobek, Tama, Keneges, Matakay, Bodrak, Majar, Şijuvit, Nukus, Ming, Uygur, Abaz, Bulgar, Kırgız, Türkmen, Sirak, Kobanşı, Durmen, Merkit olarak listelemiştir.¹² Trepavlov bu listeyi yetmişe çıkarmıştır.¹³ Ancak bu boylar sadece Nogay ulusunun içinde değıllerdir. Boyların birçoğu yine birlikte Kazan, Özbek, Karakalpak, Kırgız, Başkır, Türkmen, Yakut, Tatar, Kırım Tatarı, Hakas, Altay uluslarının oluşumunda da etkin rol oynamışlardır.¹⁴ Nitekim bu boyların bazıları; Kıpçak, Hıtay, Burlak, Kondra meyk, Kilçi, Nayman, Ağran-Çapçak-Tuma ve Haydaroğlu Türkmenleri, Kara Kıpçak, Mangıt, Altıyakoğlu, Kızılbayoğlu, Aksüyün, Nartaylak, Kanglı olmak üzere 18. yüzyılda Kırım Hanlığı himayesindeki Edigü neslinden gelen

⁷ Serâcûk (Saraycık) ismindeki cûk (cık) küçük anlamına gelir. Ulu-su (Yayık) Nehri'nin kıyısındadır. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I., Çev. Sait Aykut, YKY Yay., İstanbul 2010, s. 519.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yay., Ankara 2002, s. 281.

⁹ Yedisán: Yedi Tümandır. Bir Tüman: on bin, yedi tüman yetmiş bin kazandır. Kesbî Haşim Mehmed Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, Hazırlayan: Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 17.

¹⁰Başlarındaki Karaçi beylerinin liderliğinde Kırım yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Şirin Beyleri, Karaçi Beylerini temsilen baş karaçiliği elinde tutmuştur. Derin Paşaoğlu, "Şirin", s. 153; Abdülgaflar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014, s. 222.

¹¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 281.

¹² Keraytov, *a.g.e.*, s. 17. Ayrıca Nogay etnik adı, Manas Destanının bütün nüshalarında geçmekle birlikte Ak Nogay, Kara Nogay ayrılması dahi vardır ve Kırgızların içinde Nevruz (Nooruz uulu), Mamat ve Uruk (Orak) boyları da yer almaktadır. Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 2013, 158. Söz konusu ortaklıklar, gerek Nogayların ve Kırgızların içerisinde yer alan Kıpçak ve Kırgız uluslarında gerekse Nogay-Mangıtların Sirderya boyunda oldukça geniş bir coğrafyada etkin olmalarında aranmalıdır.

¹³ Boyların listesi için bkz. Trepavlov, *Ногайская*, s. 499-504.

¹⁴ Keraytov, *a.g.e.*, s. 17; Mehmet Alparı, *Nogaylar*, İstanbul 2007, s. 33.

mirzaların nökerleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar.¹⁵ Nogayların doğu kaynaklarında Mangıt olarak bilinmeleri¹⁶ Emir Edigü'nün Mangıt lideri Kutlu Kıya Beg'in oğlu olması hasebiyle Nogay Ulusu'nda hâkim ulusun Mangıtlar olmasındandır.

Mangıtlar, Deşt-i Kıpçak'ta Türk boylarıyla karışıp İslamlaşan bir Moğol kabilesidir. Moğolların efsanevi ataları olan Alan-koa'nın evlatlarından Nirunlara (ışığın oğlu-pak nesile¹⁷) bağlanan Mangıtlar'ın ataları Alan-koa'nın yedinci göbekten torunu Tumine'nin dokuz oğlundan en büyüğü Caksu'nun; Nuyaktin, Urut ve Mangkut adlı üç oğlunun kendi isimleriyle birer uruğ teşkil etmeleriyle ortaya çıkmıştır.¹⁸ Tayciutlarla yaşayan Mangıtlar'dan Huyıldar Seçen'in takipçileri Cengiz Han'a katılırken,¹⁹ kalanların büyük bir kısmı Cengiz Han'ın Tayciutları yenmesinden sonra öldürülmüştür. Cengiz oğullarının uluslarının tamamında bir miktar Mangıt var ise de ağırlıklı olarak Cuçi ulusu içerisinde yer almışlardır. Altın Orda Hanlığı'nda İdil Nehri'nin iki tarafında, Aral Gölü'nden Sibir'e kadar olan bölgede yaşamışlardır. Emir Edigü'den sonra torunu Vakkas döneminde Ebu'l-hayr Han'ın saltanatında önemli rol oynamışlar, Vakkas oğlu Musa döneminde Şeybani Han'ı desteklemişlerdir. 1620'de Kalmuklar tarafından sürülünceye kadar Mangıtlar'dan önemli bir kitle İdil ve Emba Nehirleri arasında kalmışlar ve Kalmuk sürgünüyle bunların büyük bir kısmı Kuzey Kafkasya'ya göçmüş ve burada sadece Nogay olarak anılmışlardır. Kalanlar ise Hive, Harezm bölgesine giderek buradaki siyasi mücadelede etkin rol oynamışlardır.²⁰

Mangıtların askeri yönleri, *Moğolların Gizli Tarihi'nde* Camuka'nın ifadeleriyle izah edilir; *Temücin'in yanında Uru'ut ve Manghut kabileleri vardır. Muharebeden anlarlar. Çekildikleri zaman bile muharebe safları bozulmaz. Tekrar geldikleri zaman bile intizamları bozulmaz. Küçüklüklerinden başlayarak kılıç ve mızrağa bu halk alışkındır. Onların*

¹⁵ Kırmı, *a.g.e.*, s. 234-239.

¹⁶ Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, Çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2006, s. 22.

¹⁷ *Niron*, Türkçe pak nesil demektir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, Çev. Doktor Rıza Nur, İstanbul 2010 s. 59.

¹⁸ Hayrunnisa Akbıyık, "Mangıtlar", *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı, C. 27, Ankara, 2003, s. 570, 571; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 72; Moğolların Gizli Tarihi'nde bu isimlendirme, *Bodonçar neslinden gelen Menen-tudun'un oğlu Na'çin-ba'atur'un oğlu Manghutai'nin soyundan gelenler Manhgut soyunu meydana getirmişlerdir*, şeklinde ifade edilmiştir. *Moğolları Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1995, s. 14, (§46).

¹⁹ Tayciutlardan ayrılıp Cengiz Han'a katılan grup için bkz. *Moğolları Gizli Tarihi*, s.55 (§120), Camuka'dan ayrılıp Cengiz Han'a katılan gurup için bkz. *Moğolları Gizli Tarihi*, s.62 (§130).

²⁰ Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı*, Ankara 1995, s. 32; Akbıyık, *a.g.e.*, s. 570.

kara ve ala tuğları var. Bu halktan sakınmak lazımdır. Söz konusu muharebede Cengiz Han'ın ordusunun ön saflarını Uru'ut ve Manghut'lar oluşturmuştur.²¹

Mangıt Nogay ilişkisinde üzerinde durulması gereken bir husus da Mangıt emirlerinin Mangıt soyundan geldiği yanılmasıdır.²² Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki bozkır aristokrasisini tesis eden karaçi beylerinin kimliği ve statüleri doğru tespit edildiğinde bu yanılma ortadan kalkacaktır. Nitekim Hudyakov; *Velyaminov-Zernov'un, 1495 yılına ait bir mektuba dayanarak, Mangıt emirleri ile Mangıt soyunu bir saymasını* eleştirmiş, Onun düştüğü bu yanılmayı vurgulayarak, *Mangıt soyundan gelenlerin karaçi olduğunu düşünmek doğru değildir, Mangıt emirleri umumen Nogay emirleridir,*²³ ifadeleriyle söz konusu ayrıma işaret etmiştir. Zira avamı teşkil eden asil olmayan kimseler; *arat* ya da *karaçular* olup imtiyazsız sınıftır ve efendileri vardır.²⁴ *Karaçi Beyleri* ise karaçilerin yönetimini elinde tutan böylece kontrollerindeki askeri ve ekonomik güçle yönetimde söz sahibi olan bozkır aristokrasisinin beyleridir.²⁵ Emir Edigü'nün nesep olarak Hz. Ebubekir neslinden gelmesi de söz konusu yanılmayı bertaraf etmektedir.²⁶

Edigüoğulları, Nogay Ulusu'nun yönetimini elinde tutmalarının yanı sıra Kazan Hanlığı'nın yönetiminde dahî yer almışlardır. Hatta Kırım Hanlığı'nın yönetimini elinde tutan Şirinlerin yerine geçerek Canıbek Giray Han döneminde, Kırım yönetiminde ilk sıraya yükseldikleri ve bu dönemde Şirinlere dahî beylik yaptıkları görülmüştür. Bütün bunlar gösteriyor ki; Edigüoğulları bir yandan Nogay Ulusu'nun başında hâkim güç iken öte yandan Altın Orda bakayası uluslardaki yönetim unsuru olan karaçiler arasında -bozkır aristokrasisindeki- yerlerini de muhafaza etmişlerdir.

²¹ *Moğolları Gizli Tarihi*, s. 93,94, 95,121. (§170,171,195)

²²Söz konusu yanılmaya örnekler için bkz. *Edigü yaptıklarıyla şimdi Altın Orda'daki en güçlü siyasi-askeri güçlerden biri haline gelen kendi Mangıt yurdunun kuvvet ve itibarını artıran Mangıt kökenli ünlü taht yapıcı idi.* Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 170.; *Edigey Mirza, Mangıt kabilesinden olup, cesur ve kurnaz biriydi.* İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, Ötüken Yay., İstanbul 2009, s. 109.

²³ Hudyakov, *a.g.e.*, s. 174.

²⁴ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1999, s. 218

²⁵ Derin Paşaoğlu, "Şirin", s.151, 152.

²⁶ Emir Edigü'nün kaynaklara yansıyan hayatı ve Hz. Ebubekir'e dayanan şeceresi, yayına hazırladığımız *Emir Edigü Ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri* başlıklı çalışmamızda ayrıntılarıyla izah edilmiştir.

Nogay Adının Menşei Hususu

Nogay Ulusu'nun tarihi hakkında bugün aydınlatılamamış bir konudur *Nogay adının menşei*. Bu meseledeki en net ifade Bartold'un *Nogay adının etnik bir ad olarak kullanılmasına ilk defa Rus kaynaklarda rastlanmaktadır. Doğu kaynaklarında daha çok Mangıt olarak adlandırılmışlardır*²⁷ şeklindeki izahıdır. Nogay Ulusu üzerine çalışmalar yapan bilim insanları söz konusu meseleyi aydınlatmak adına farklı görüşler ortaya koymuşlardır; Nogay adı Emir Nogay'dan veya Kara Nogay Han'dan gelmektedir.

Nogayların menşei Kara Nogay Han'a bağlayan görüşün sahibi Zeki Velidi Togan'dır. Togan; gerek coğrafi farklılık gerekse zaman farklılığı konusunun izahında yaşanan sorunları öne sürerek ismin menşeinin Emir Nogay olamayacağı görüşündedir. Emir Nogay'ın merkezinin İsakçı Kasabası olması, etkin olduğu coğrafyanın Kırım'ın batısında kalması ve Nogay Ulusu'nun ortaya çıkışının İdil'in doğusunda ve Emir Nogay'dan yaklaşık bir yüzyıl sonra olması hasebiyle ismin menşeinin Emir Nogay'a bağlanmasına karşı çıkar. Altın Orda Hanlığı'nın son dönemlerinde yaşanan taht kavgalarında İdil'in doğusundaki sol kol uruğlarını toplayarak tahta çıkan ve yaklaşık üç yıl tahtta kalan Kara Nogay Han'ın hem coğrafi hem de tarihi olarak sol kol uruğlarına hâkimiyetini delil göstererek Nogay Ulusu'nun menşei Kara Nogay Han'a bağlamaktadır.²⁸

Emir Nogay ise Cuçi oğlu Bo'al (Mogul) neslinden olup Berke Han döneminde Terek Savaşı'nda (H.653-M.1225-26) tarih sahnesinde görünen bir tümen beyidir. Baybars'a yazılan mektubunda İslâmiyet'e geçişi ile ilgili verdiği bilgiye göre 1270-71'de Müslüman olmuştur.²⁹ Berke Han'dan sonra Mengü-Timür (1266-1282), Tuda-Mengü (1282-1287), Tula-Buka (1287-1291) ve Tokta (Toktağa) (1291-1319) dönemlerinde³⁰ tahtın belirleyicisi olma noktasına kadar yükselen Emir Nogay, Tuna Nehri'nden Don Nehri'ne kadar olan coğrafyada etkinliğini artırarak han gibi davranmış ve komşu ülkelerde han olarak telakki edilmiştir. Zira Rus yıllıklarında *Çar* olarak

²⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 22.

²⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Türk İli (Tükistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947, s. 29; bu konuda Trepavlov'da Nogayların kendi tarihlerini Kara Nogay'a bağladıklarına değinmektedir. Trepavlov, *The Manghit*, s. 5.

²⁹ Baybars, W. De Tiesenhausen, *Altınordu Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 169.

³⁰ Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 2, (Ekim 1971) İstanbul 1971, s. 104.

tanımlanmıştır.³¹

Ancak bu konunun izahında ilk adım her ne kadar Emir Nogay, Kara Nogay Han ve Emir Edigü'nün Mangıtlarla olan ilişkisini doğru bir şekilde ortaya koyabilen kaynakların varlığına bağlı gibi görünse de meselenin başlangıç noktası Mangıtların Nogay ulusundaki yerinin tespiti meselesidir. Daha önce de ifade edildiği üzere bir Moğol kabilesi olan Mangıtlar hâkimiyet altına alındıktan sonra Cengîz oğullarının hepsine dağıtılmışsa da en çok Cuçi Ulusu'nun içinde bulunmuşlardır.

Bu tanımlamalardan sonra tekrar başa dönüp Bartold'un ifadesini hatırlayıp, Kırımî'nin ifadesiyle örtüşürmeliyiz. Bartold; *Nogay adına etnik bir ad olarak ilk defa Rus kaynaklarda rastlandığı ve Doğu kaynaklarında Mangıt olarak adlandırıldıklarını* ifade etmişti. Kırımî bu coğrafyadaki ad verme geleneğine işaret ederek; Altın Orda coğrafyasının İslâmlaşmasının Özbek Han zamanında tamamlanmasına atıfla *Müslüman Tatarlara Özbek Halkı denmesi bundandır*, şeklinde bu geleneği izah etmiştir.

Altın Orda Hanlığı'nın varlığında *Özbek halkı* olarak tanımlananlar, hanlığın sükûtunda ise bozkır aristokrasisindeki yükselen gücün başındaki liderlerin isimleriyle adlandırılmışlardır. Zira Kırımî, hanlığın sükûtu dönemi Edigüoğullarını *Mansuriler-Mansuroğulları* olarak ifade etmiştir. Yine Hive-Harezm bölgesinde erken dönemde Özbekler olarak geç dönemde etkin rol oynadıkları hanlığın adıyla anılanlar Türk-İslâm kimliği kazanmış Mangıtlardan başkası değildir. Zira onlar (Müslüman Mangıt-Moğollar) için *Nogay* adını ilk kullananların Ruslar olması, bozkır aristokrasisinin işleyişiyle izah edilebilir. Şöyle ki Batu Han döneminde Moğol hâkimiyetine giren Karadeniz'in kuzeyindeki topraklar üzerinde yaşayan Ruslar, ardından gelen Berke Han döneminden sonra 40 yıl boyunca askeri ve siyasi muhatap olarak Emir Nogay'ı karşılarında bulmuşlardır. Emir Nogay'a tabi halk ve asker olarak tanımladıkları bu Müslüman Mangıt-Moğollar'ın Emir Nogay'dan sonraki yaklaşık yüz yıllık suskunluğu söz konusu halkın yok olması değildir. Zira aynı halk aynı yerde hala var ancak gücünü kaybeden ve siyasi-askeri sahneden uzaklaştırılan Emir Nogay oğullarının hâkimiyeti altında değil, güçlenen han soyunun ve onun ardındaki destekleyici kabile(lerin) kontrolü ve ismi altındadırlar. Bu nedenle Emir Nogay sonrası kaynaklara Altın Orda Hanlığı'nın ismiyle yansımış olmaları muhtemeldir. Nitekim hanlığın sükûtunda Emir Edigü ile güçlenen ve Ruslar ile askeri ve siyasi mücadeledeki Müslüman Mangıt-Moğolların han soyunun suskunluğu nispetinde Ruslar tarafından yine Nogay olarak tanımlanmış olması

³¹ István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar*, YKY, İstanbul 2008, s. 83, 84; Kamalov, *a.g.e.*, s. 84, (Tipografskaya Letopisy ve Voskresenskaya Letopisy yapılan atıflarla)

olağandır.

Batu Han (Sayın Han) neslinin inkırazından sonraki taht kavgaları sürecinde Cuçi ulusunun İdil'in doğusu ve batısı olmak üzere ayrıştıkları ve Yedisian halkının 4 boyunun İdil'in batısına geçerek Kırım'a yerleşip Kırım Hanlığı'nın oluşumunda rol aldıkları bilinmektedir. İdil'in doğusunda kalan Yedisian uruğlarından Mangıtlar, coğrafyadaki siyasi ve askeri hareketlerde ön plana çıkmışlardır. Zira bu süreçte Toktamış Han'ın ve devrin güçlü emiri Rektemür'ün hayatını kaybetmesi, bölgede Emir Edigü'nün yükselişine fırsat sunmuştur. Hanlık makamını keyfince dolduran Emir Edigü Mangıtların emiri Kutlu Kıya Bey'in oğludur. Altın Orda Hanlığı'ndaki bozkır aristokrasinin işleyişinde bir kabile lideri askeri ve siyasi gücünü hâkimiyetini elinde tuttuğu kabileden alırken, yönetimde söz sahibi olarak söz konusu kabilenin devlet içerisindeki gerek ekonomik, gerekse askeri ve siyasi gücünü de yükseltmektedir. Emir Edigü nezdinde Altın Orda Hanlığı'nın sükûtunda İdil'in doğusunda yönetimde yükselişe geçen unsur Mangıtlar olmuşlardır. Mangıtlar *Moğolların Gizli Tarihi*'nde savaşçı tabiatlarıyla ön plana çıkarken, benzer şekilde Karadeniz'in kuzeyinde yaşanan güç dengelerindeki değişimlerde de Nogaylar askeri güçlerinden ötürü her kesimin kendisine taraf olmaya çalıştığı unsur olarak karşımıza çıkmıştır.

Bu konuda yapığımız bir diğer tespit ise Nogayların Emir Edigü nezdinde teşkilatlanmaları konusunda oldukça ayrıntılı ve hacimli bilgilerin derli toplu bulunabildiği tek eser olan Umdetü'l-Ahbâr'daki Nogay ve kelb kelimelerinin kullanımı ile ilgilidir. Eserde Cengiz, Cengizogulları ulusları ve Kırım Hanlığı hakkında verilen bilgiler arasında kelb kelimesine sadece iki kez rastlanmıştır.³² Her ikisinin de Emir Edigü'nün tanımlanmasında kullanılmış olması bir tesadüf değildir. Zira eserin geneli incelendiğinde müellifin bir âlim olarak etik kurallar konusundaki hassasiyeti açıkça görülecek niteliktedir. Öte yandan kelb tanımlaması, *kağanın sadık adamı* manasında ve Edigü'nün hiç vazgeçmeyen, mücadeleciliğinin tanımlanmasında kullanıldığı göz önünde bulundurulduğu takdirde lideri olduğu Mangıtların Cengiz'e olan sadakatleriyle, savaşçı ve mücadeleden vazgeçmeyen yönlerine atıf yapılmış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Kırımî, Mansur Mirza'nın Gıyaseddin Han'ı İdil tahtına çıkarıp sol kol uruğlarına bey olmasını izah ederken bu kadar *Uluğ Nogay Tatarının* başına geçtiğini ifade etmiştir. *Uluğ Nogay Tatarı* tanımlamasında kast ettiği, İdil'in doğusunda kalan Mangıtların çoğunlukta olduğu Yedisian halkının geride kalanlarının oluşturduğu savaşçı halktır.

³² *Kelb*, Kağanın adamı, sağdığı manasında kullanılmıştır. Kırımî, *a.g.e.*, s. 97, 99.

Nitekim bu tanımlamadaki halk Emir Edigü oğulları nezdinde gerek göçlerle yaşamaya başladıkları coğrafyaların isimlerini alarak, gerekse Edigü oğullarının mirzalığı liderliğinde daha küçük alt gruplara parçalanarak başlarındaki mirzaların isimleriyle anılmışlardır.

Kaynakça

- Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak'An Hitta-i Kırım Veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm Ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Haz. M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir 2012.
- Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.
- Akbiyık, Hayrunnisa, "Mangıtlar", *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., C. 27, Ankara 2003, S. 570-571.
- Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, İstanbul 2007.
- Barthold, Wilhelm, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 2006.
- Derin Paşaoğlu, Derya "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, c.33, S.56, Ankara 2014, s.147-190.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Doktor Rıza Nur, İstanbul 2010.
- Forbez Manz, Beatrice, "The Clans Of The Crimean Khanate 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol.2, No:3, September 1978, s. 282-309.
- Golden Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yay., Ankara 2002.
- Grousset René, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1999.
- Gündoğdu Abdullah, *Hive Hanlığı*, Ankara 1995.
- Hudyakov Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, c. I., çev. Sait Aykut, YKY Yay., İstanbul 2010.
- Kafalı, Mustafa, "Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.2, (Ekim 1971) İstanbul 1971, s.99-110.
- Kamalov, İlyas, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, Ötüken Yay., İstanbul 2009.
- Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han Ve Dağıstan Ve Moskov Ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerindedir*, Yayına Haz. İsmail Otar, Eskişehir 2005.
- Keraytov, P. X. *Nogaytsı*, Stavropol 2009. [P.X.Кепейтов, Ногайцы, Ставрополь 2009]
- Kesbî Haşim Mehmed Efendi, *Ahvâl-i Anapa Ve Çerkes*, Hazırlayan: Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012.

- Kıldıroğlu, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Kurat Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim Ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yay., Ankara 2002.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1995.
- Tiesenhausen, W. De, *Altınordu Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
- Togan, A. Zeki Velidi Togan, *Türk İli (Tükistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1947.
- Трепавлов, Vadim V., *İstoriya Nogayskoy Ordı*, Moskova 2002.[B.B.Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Москва 2002.]
- _____, *The Formation And Early History of The Manghit Yurt*, İndiana University Research Institute For Inner Asian Studies, İndiana 2011.
- Vásáry István, *Kumanlar ve Tatarlar*, YKY, İstanbul 2008.

